

ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΕΝ ΤΟΙΣ ΕΡΓΟΙΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΑΜΒΡΟΣΙΟΥ

ΥΠΟ
ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ
Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

Σπουδαιότατα στοιχεῖα τῆς λειτουργικῆς πράξεως τῆς Ἐκκλησίας τῶν Μεδιολάνων γίνονται εἰς ἡμᾶς γνωστά ἐκ τῶν ἔργων τοῦ ἁγίου Ἀμβροσίου (339-397). Ἰδίως μεγάλην σπουδαιότητα κατέχουν τὰ ἔργα αὐτοῦ «De mysteriis» καὶ «De sacramentis libri VI», τὰ ὁποῖα εἶναι σπουδαιότατα μυσταγωγικαὶ κατηχήσεις καὶ ἀναφέρονται κυρίως εἰς τὰ μυστήρια τοῦ Βαπτίσματος, τοῦ Χρίσματος καὶ τῆς Θείας Εὐχαριστίας, ὡς καὶ εἰς τὴν Κυριακὴν προσευχὴν. Κατὰ τὸν Morin πρόκειται περὶ στενογραφῆσεως προφορικοῦ τοῦ λόγου, ὅστις ὑπέστη ἐν συνεχείᾳ ἐπεξεργασίαν τινά. Τὰ δύο ταῦτα ἔργα, τῶν ὁποίων ἡ γνησιότης ἠμφεσβητήθη ὑπὸ τινων, ἀναγνωρίζονται σήμερον ὡς γνήσια ὑπὸ τῆς πλειονότητος τῶν κριτικῶν (O. Faller, R. H. Connolly, B. Botte)¹. Ἰδίως οἱ O. Faller καὶ R. H. Connolly, ἐρευνήσαντες τὸ ζήτημα ἀνεξαρτήτως ὁ εἰς ἀπὸ τοῦ ἄλλου, ἀπέδειξαν διὰ πολλῶν παραδειγμάτων, ὅτι τὸ ἔργον «De sacramentis libri VI», διὰ τὴν γνησιότητα τοῦ ὁποίου εἶχον διατυπωθῆ κατὰ τὸ παρελθὸν περισσότερα ἀμφιβολίαι, περιέχει ἐκφράσεις, ιδέας καὶ μεταφράσεις βιβλικῶν περικοπῶν, εὐρισκομένας ὡσαύτως καὶ ἐν ἄλλοις ἔργοις τοῦ Ἀμβροσίου. Τὸ γεγονός τοῦτο ἐνισχύει τὴν ἀποψιν περὶ τῆς γνησιότητος αὐτοῦ². Κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον γίνεται δεκτὸν ὅτι τὸ ἔργον «De sacramentis libri VI» εἶναι τὸ κείμενον ἐξ μυσταγωγικῶν κατηχήσεων, αἵτινες ἐκηρύχθησαν πρὸς νεοφωτίστους κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς διακαινησίμου ἐβδομάδος. Κατὰ τὸν B. Botte, τὸ «De Sacramentis» εἶναι ἰδιαίτερος πολύτιμον, διότι ἀναφέρει καὶ σχολιάζει τοὺς λειτουργικοὺς τύπους τῆς μυστήσεως. Εἶναι ἡ μόνη λατινικὴ μεταβαπτισματικὴ κατηχήσις, τὴν ὁποίαν δυνάμεθα νὰ συγκρίνωμεν πρὸς τὰς ἀποδιδομένας εἰς τὸν ἅγιον Κύριλλον Ἱεροσολύμων Κατηχήσεις³. Ἐὰν τὸ ἔργον «De Sacramentis» δὲν

1. Berthold Altaner, *Patrologie*⁵, Freiburg 1958, σ. 343-344. B. Botte, Ἀμβρόσιος, ἐν *Θρησκευτικῇ καὶ Ἠθικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ*, τόμ. 2 (Ἀθήναι, 1963), στ. 272.

2. Cheslyn Jones, Geoffrey Wainwright, Edward Yarnold, *The Study of Liturgy*, London SPCK, 1978, σ. 63; ἐνθα ὡσαύτως σημειοῦται, ὅτι τὰ ἐπιχειρήματα τῶν Connolly καὶ Faller οὐδὲν ἐκλονίσθησαν ὑπὸ τοῦ K. Gamber, ὅστις ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ «Die Autorschaft von De Sacramentis (Regensburg 1968) ἀπεπειράθη νὰ ἀμφισβητήσῃ τὴν ἀμβροσιανὴν προέλευσιν τοῦ ἔργου.

3. B. Botte, ἐνθ' ἄνωτ.

προωρίζετο ἀρχικῶς διὰ δημοσίευσιν, ἀλλ' ἦτο ὁ ἐκ τῶν χειλέων τοῦ ἱ. πατρὸς στενογραφηθεὶς λόγος, τὸ ἔργον «De mysteriis» εἶναι μᾶλλον ἐπιβραχυνηθεῖσα καὶ διαμορφωθεῖσα ἐπὶ τὸ τελειότερον διατύπωσις, προωρισμένη δι' εὐρεῖαν κυκλοφορίαν. Διὰ τοῦτο ἀφ' ἑνὸς παραλείπεται ἐν αὐτῇ ὅτι θὰ εἶχε σχέσιν πρὸς τὸ αἵτημα τῆς ἀποκρύψεως τῶν μυστηρίων (*disciplina arcana*) καὶ ἀφ' ἑτέρου οἱ ἕξ λόγοι συνενοῦνται εἰς ἓν ἐνιαῖον καὶ συνεχὲς κείμενον. Ἀμφότερα τὰ ἔργα προέρχονται πιθανῶς ἐκ τοῦ ἔτους 390 ἢ 391 καὶ περιγράφουν πιθανώτατα τυπικὰ ὅμοια πρὸς τὰ χρησιμοποιηθέντα ὑπὸ τοῦ ἀγίου Ἀμβροσίου κατὰ τὴν βάπτισιν τοῦ ἀγίου Αὐγουστίνου τῷ 387⁴.

Τὰ ἐν τοῖς ἔργοις τούτοις μαρτυρούμενα ἐν συνδυασμῷ πρὸς ἐτέρας μαρτυρίας, κατεσπαρμένas ἐν τοῖς λοιποῖς ἔργοις τοῦ ἀγ. Ἀμβροσίου, ἐπιτρέπουν τὸ νὰ γνωρίσωμεν λειτουργικά τινα στοιχεία τῆς ἐποχῆς καὶ τῆς περιοχῆς του:

Εἰδικώτερον περὶ τοῦ πρώτου μέρους τῆς εὐχαριστιακῆς Θείας Λειτουργίας ὁ Ἀμβρόσιος μαρτυρεῖ, ὅτι «*laudes Deo deferantur, oratio petitur pro populo, pro regibus, pro ceteris*»⁵. Ὡς «*laudes*» νοοῦνται ἄσματα ἐκ τῶν Ψαλμῶν⁶. Εἰς ταῦτα ἠκολούθουν τὰ ἀναγνώσματα, διὰ τὰ ὁποῖα εἶναι ἤδη φανερὰ ὠρισμένη διάταξις.

Κατὰ τὴν Τεσσαρακοστήν, ἣτις ἐν τῇ Δύσει τὸ πρῶτον μνημονεύεται ὑπὸ τοῦ Ἀμβροσίου⁷, χρησιμοποιοῦνται τὰ βιβλία τῆς Γενέσεως ἢ τῶν Παροιμιῶν· κατὰ τὴν Κυριακὴν τῶν Βαΐων περικοπαὶ ἐκ τῶν Ψαλμ. ν', Γαλ. β' καὶ Α' Κορ. κα'· ἐν τῇ Μ. Ἑβδομάδι τὰ βιβλία τοῦ Ἰὼβ καὶ τοῦ Ἰωνᾶ· κατὰ τὴν ἑορτὴν τῶν Πέτρου καὶ Παύλου ἢ διήγησις περὶ τῆς ἀλιείας τοῦ Πέτρου· κατὰ τὰ Χριστούγεννα ἢ περικοπὴ Λουκ. β', 1-20· κατὰ τὴν ἑορτὴν τῶν Ἐπιφανίων τὰ κείμενα Ματθ. γ', 13-17 ἢ Ἰωάν. β', 1-11⁸. Κατὰ τὴν ὑπ' ἀρ. 85 ἐπιστολὴν τοῦ Ἀμβροσίου μεταξὺ τῶν ἀναγνωσμάτων ἐψάλλοντο ψαλμοί. Μετὰ τὰ ἀναγνώσματα ἐγένετο τὸ κήρυγμα, ὅπερ ὑπὸ τοῦ Ἀμβροσίου ὀνομάζεται «*tractatus*»⁹. Μετὰ τὴν ἀπόλυσιν τῶν κατηχομένων ἐγένετο ἡ «προσφορὰ» (*oblatio*) τῶν πιστῶν¹⁰. Ὁ οἶνος ἀνεμιγνύετο μεθ' ὕδατος¹¹.

Τὸ δεῦτερον μέρος τῆς Εὐχαριστιακῆς Θείας Λειτουργίας περιέχει¹²

4. Cheslyn Jones..., ἐνθ' ἄνωτ. B. Altaner, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 344.

5. *De sacramentis* IV, 4, 14.

6. Αὐτόθι IV, 2, 6 ἕξ. Πρβλ. *De mysteriis* VIII, 43.

7. *Jahrbuch für Liturgiewissenschaft* VI, 273· VII, 346. Leonard Fendt, *Einführung in die Liturgiewissenschaft*, Berlin 1958, σ. 77.

8. *De mysteriis* I, 1. Ἐπίσης Ἀμβροσίου, *Epist.* 33, 71 καὶ 72.

9. *Epist.* 34.

10. Πρβλ. *Epist.* 8. *De sacramentis* V, 1, 2.

11. *De sacramentis* V, 1, 2.

12. Αὐτόθι IV, 5, 21 μέχρι IV, 6, 28.

τούς λόγους τοῦ καθαγιασμοῦ τῶν τιμίων δώρων (verba caelestia, quibus consecratur)¹³. Ὁ Ἀμβρόσιος παραθέτει τούς λόγους τούτους: «F a c n o b i s hanc oblationem adscriptam, ratam, rationalibem, acceptabilem, quod figura est corporis et sanguinis domini nostri. Q u i p r i d i e quam pateretur, in sanctis manibus suis accepit panem, respexit in caelum ad te, sancte pater omnipotens aeterne Deus, gratias agens benedixit, fregit fractumque apostolis suis et discipulis suis tradidit dicens: Accipite et edite ex hoc omnes; hoc est enim corpus meum, quod pro multis confringetur. S i m i l i t e r e t i a m calicem, postquam cenatum est, pridie quam pateretur, accepit, respexit in caelum ad te, sancte pater omnipotens aeterne Deus, gratias agens benedixit, apostolis suis et discipulis suis tradidit, dicens: Accipite et bibite ex hoc omnes; hic est enim sanguis meus. Q u o t i e s c u m q u e h o c feceritis, toties commemorationem mei facietis, donec iterum adveniam. E r g o m e m o r e s gloriosissimae passionis et ab inferis resurrectionis et in caelum adscensionis o f f e r i b u s tibi hanc immaculatam hostiam, rationabilem hostiam, incruentam hostiam, hunc panem sanctum, et calicem vitae aeternae; et p e t i m u s et precamur, ut hanc oblationem suscipias in sublimi altari tuo per manus angelorum tuorum, sicut suscipere dignatus es munera pueri tui iusti Abel et sacrificium patriarchae nostri Abraham et quod tibi obtulit sumnus sacerdos Melchisedech»¹⁴. Πιθανώτατα ἠκολούθει τὸ Pater noster¹⁵, ὅπερ κατέληγεν εἰς τὴν δοξολογίαν: «per Dominum nostrum Jesum Christum, in quo tibi est, cum quo tibi est honor, laus, gloria, magnificentia, potestas cum spiritu sancto a saeculis et nunc et semper et in omnia saecula saeculorum»¹⁶.

Διὰ τὴν Θεϊάν Κοινωνίαν ὁ Ἀμβρόσιος σημειοῖ: «Cum enim tu pectieris, dicit tibi sacerdos: Corpus Christi, et tu dicis: Amen, hoc est, verum est»¹⁷.

Ἡ Θεία Εὐχαριστία, κατὰ τὸν Ἀμβρόσιον, ἐτελεῖτο ἐν Μεδιολάνοις καθημερινῶς¹⁸. Ἡ λέξις «Missa», πρὸς δῆλωσιν τῆς «λειτουργίας τῶν πιστῶν» ἀπαντᾶται διὰ πρώτην φοράν παρὰ τῷ Ἀμβροσίῳ¹⁹. Οἷτος ἐξ ἄλλου

13. Ἐνθ' ἄνωτ., IV, 6, 26.

14. Leonard Fendt, Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 78.

15. De sacramentis IV, 6, 29 καὶ V, 4, 18 ἐξ.

16. Αὐτόθι VI, 5, 24.

17. Ἐνθ' ἄνωτ., IV, 5, 25. J. Solano, *Textos Eucharisticos Primitivos*, τόμ. 1, Madrid 1952, σ. 367.

18. *Epist.* 14 καὶ *Sermo* εἰς Ps. 118.

19. *Epist.* 20, 4. Ὁ Αὐγουστίνος χρησιμοποιοεῖ ἀπαξ τὴν λέξιν ταύτην, ὑπονοῶν τὴν

συχνάκις ἐξαίρει τὸν χαρακτῆρα τῆς Εὐχαριστίας ὡς θυσίας. Οὕτω λ.χ. λέγει: «Ante agnus offerebatur, offerebatur et vitulus, nunc Christus offertur»²⁰.

Ὁ Ἀμβρόσιος ὡσαύτως ὁμιλεῖ περὶ προσφορῶν πρὸς χάριν τῆς ψυχῆς τῶν νεκρῶν²¹. Κατὰ τὸν ἐπικλήδειον λόγον εις τὸν αὐτοκράτορα Θεοδοσίον, αἱ πρὸς χάριν τῶν νεκρῶν λειτουργικαὶ ἐκδηλώσεις ἐγίνοντο ὑπ' ἄλλων μὲν τὴν 3ην καὶ τὴν 30ὴν ἡμέραν ἀπὸ τοῦ θανάτου, ὑπ' ἄλλων δὲ τὴν 7ην καὶ τὴν 40ὴν ἡμέραν. Ὁ Ἀμβρόσιος θεωρεῖ ὡς βιβλικὴν τόσον τὴν 30ὴν, ὅσον καὶ τὴν 40ὴν ἡμέραν²².

Ὅσον ἀφορᾷ εις τὴν ἀκολουθίαν τοῦ μυστηρίου τοῦ βαπτίσματος, ὁ ἱερός πατὴρ ἀναφέρει τὴν ἐγγραφὴν τῶν ὑποψηφίων διὰ τὸ βάπτισμα εις τὸν σχετικὸν κατάλογον τῆς Ἐκκλησίας²³, τὰς κατηχήσεις πρὸς τοὺς κατηχουμένους²⁴, τὴν παράδοσιν εις αὐτοὺς τοῦ Συμβόλου τῆς πίστεως καὶ τῆς Κυριακῆς προσευχῆς²⁵. Ἡ κατηχητικὴ διδασκαλία συνεδύαζετο μετ' ἐξορκισμῶν καὶ μετὰ χρήσεως τοῦ σημείου τοῦ σταυροῦ²⁶.

Κατὰ τὴν τελεσιουργίαν τοῦ βαπτίσματος ὁ βαπτιζόμενος εἰσῆρχετο εις τὸ βαπτιστήριον, ἔνθα ἤδη ἴσταντο ἔτοιμοι ὁ πρεσβύτερος καὶ ὁ λευίτης. Οὗτοι ἤλειπον διὰ τοῦ ἐπορκιστοῦ ἐλαίου αὐτὸν ὡς ἀθλητὴν²⁷ καὶ ἐν συνεχείᾳ ἀπηύθυνον πρὸς αὐτὸν τὰς ἐρωτήσεις τῆς ἀποτάξεως: Abrenuntias diabolo et operibus eius? (Ἀπάντησις: Abrenuntio)²⁸. Κατὰ τὴν ἀπόταξιν οἱ βαπτισθησόμενοι ἦσαν ἐστραμμένοι πρὸς δυσμάς. Μετὰ ταῦτα ἐστρέφοντο πρὸς ἀνατολὰς²⁹ καὶ ἐπλησίαζον πρὸς τὸν ἐπίσκοπον³⁰. Οὗτος καθαγιαζεῖ τὸ ὕδωρ δι' ἐξορκισμοῦ καὶ ἐπικλήσεως (invocatio), ἡ ὁποία γίνεται «ut sanctificetur fons et adsit praesentia trinitatis aeternae»³¹. Ἐν συνεχείᾳ ὁ βαπτιζόμενος κατέρχεται εις τὸ ὕδωρ³². Ὁ ἐπίσκοπος ἀπευθύνει τὰς τρεῖς θεμελιώδεις ἐρωτήσεις πρὸς τὸν ἐν τῷ ὕδατι ἰστάμενον. Μεθ' ἐκάστην ἀπάντησιν ἀκολουθεῖ μία κατάδυσις εις τὸ ὕδωρ. Ἐπίσκοπος: Credis in deum patrem

ἀπόλυσιν τῶν κατηχουμένων (missio = dimissio). B. Altaner, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 348.

20. *De officiis ministrorum* I, 48, 238.

21. *Epist.* 8 καὶ 39.

22. Ἐπικλήδειος εις Θεοδοσίον, κεφ. 3.

23. *De Sacramentis* III, 2, 12.

24. *In Luc. comm.* IV, 104 καὶ 107.

25. *De Cain et Abel*, I, 9 καὶ *Epist.* 34.

26. *De officiis* I, 216. *De mysteriis* IV, 20.

27. *De sacramentis* I, 2, 4.

28. Ἐνθ' ἄνωτ. I, 2, 5. *De mysteriis* II, 5. *Exameron* I, 14.

29. *De mysteriis* II, 7.

30. *De sacramentis* I, 3, 9 ἐξ.

31. Ἀτόθι I, 5, 15 καὶ 18, ὡς καὶ II, 2, 14.

32. Ἐνθ' ἄνωτ. II, 6, 16. *De mysteriis* V, 28.

omnipotentem? Βαπτίζόμενος: Credo (1η κατάδυσις). Ἐπίσκοπος: Credis in dominum nostrum Jesum Christum et in crucem eius? Βαπτίζόμενος: Credo (2α κατάδυσις). Ἐπίσκοπος: Credis et in spiritum sanctum? Βαπτίζόμενος: Credo (3η κατάδυσις)³³. Ἀνερχομένου τοῦ βαπτιζομένου ἐκ τοῦ ὕδατος, ὁ ἐπίσκοπος χρίει αὐτὸν διὰ τοῦ μύρου λέγων: Deus pater omnipotens, qui te regeneravit ex aqua et spiritu sancto concessitque tibi peccata tua ipse te ungit in vitam aeternam (Per Christum Dominum nostrum Amen)³⁴. Μετὰ τὴν χρῖσιν ὁ ἐπίσκοπος ἐκτελεῖ τὴν πλύσιν τῶν ποδῶν· ἀναγινώσκεται πρῶτον ἡ περιχοπὴ Ἰωάν. ιγ', 1-11, ἔπειτα succinctus summus sacerdos pedes tibi lavit³⁵. Ὁ βαπτισθεὶς περιβάλλεται λευκὰ ἐνδύματα³⁶ καὶ δέχεται τὸ «spiritalē signaculum», τοῦθ' ὅπερ εἶναι ὑποδοχὴ τοῦ ἁγ. Πνεύματος μετὰ τὴν σχετικὴν ἐπίκλησιν τοῦ ἐπισκόπου³⁷. Χαρακτηριστικῶς ὁ Ἀμβρόσιος λέγει τὰ ἐξῆς: «Signavit te deus pater, confirmavit te Christus Dominus et dedit pignus spiritus in cordibus tuis, sicut apostolica lectione dedicasti»³⁸. «Ergo unxit te deus, signavit te Christus... ad crucis ipsius signatus es formam, ad illius passionem; accepisti signaculum ad ipsius similitudinem»³⁹. Ἐπειδὴ λοιπὸν παρὰ τῶ Ἀμβρόσιω αἱ λέξεις signare καὶ confirmare ἐναλλάσσονται, θὰ ἡδύνατό τις ἀνευδοιάστως νὰ δεχθῆ, ὅτι τὸ signaculum spirituale συμπίπτει πρὸς τὸ confirmare καὶ γίνεται ἐν τῇ μορφῇ τοῦ σημείου τοῦ σταυροῦ (μετὰ τοῦ χρίσματος). Οἱ νεόφυτοι κατευθύνονται πρὸς τὸ θυσιαστήριον («ad Christi altaria»)⁴⁰, ψάλλοντες τοὺς ψαλμοὺς μγ', 4 καὶ κγ' ⁴¹. Ἐπὶ τοῦ θυσιαστηρίου εὐρίσκονται ἤδη ὁ ἄρτος καὶ ὁ οἶνος, ἅτινα θὰ χρησιμοποιηθοῦν κατὰ τὴν ἐν συνεχείᾳ ἀρχομένην τελεσιουργίαν τῆς Θ. Εὐχαριστίας (vidisti sacramenta posita super altare)⁴².

Κατὰ τὸν Ἀβρόσιον δέον νὰ βαπτίζωνται καὶ τὰ παιδιά, δοθέντος ὅτι ὁ ἄνθρωπος κληρονομεῖ τὴν ἁμαρτωλὸν κατάστασιν. Ὁ ἀβάπτιστος ἄνθρωπος εἶναι ὀργανικῶς συνδεδεμένος μετὰ τοῦ διαβόλου ὡς «membrum» καὶ «semen» αὐτοῦ⁴³.

33. *De sacramentis* II, 7, 20.

34. Αὐτόθι II, 7, 24 καὶ III, 1, 1.

35. *De sacramentis* III, 1, 4, καὶ *De mysteriis* VI, 30-32.

36. *De mysteriis* VI, 34 ἐξ.

37. *De sacramentis* III, 2, 8 καὶ *De mysteriis* VII, 42.

38. *De mysteriis* VII, 42.

39. *De sacramentis* VI, 2, 7.

40. *De mysteriis* VIII, 43.

41. Αὐτόθι. *De sacramentis* IV, 2, 5: spectarunt angeli, viderunt vos advenientes. *De sacramentis* IV, 2, 7.

42. *De sacramentis* IV, 3, 8.

43. B. Altaner, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 348.

“Ὅσον ἀφορᾷ εις τὴν μετάνοιαν, ὁ Ἀμβρόσιος τάσσεται ὑπὲρ τῆς μιᾶς μετανοίας (*una paenitentia*), τ. ἔ. ὑπὲρ τῆς συμφώνως πρὸς τὴν παλαιοχριστιανικὴν πρᾶξιν μόνον ἄπαξ ἐπιτρεπομένης μυστηριακῆς δημοσίας μετανοίας. Δι’ αὐτὸ κατηγορεῖ ἐκείνους, οἵτινες θέλουν νὰ καταφεύγουν συχνότερον εις τὴν μετάνοιαν· διότι ἐὰν οὗτοι εἶχον μετανοήσει ἀληθῶς δὲν θὰ ἐσκέπτοντο ἐπανάληψιν, «*quia sicut unum baptisma, ita una paenitentia, quae tamen publice agitur*». Ὁ Ἀμβρόσιος διὰ τὰ μυστικά βαρέα ἁμαρτήματα (*occulta crimina* ἐν παλαιοχριστιανικῇ ἐννοίᾳ) ἀπαιτεῖ δημοσίαν μετάνοιαν, τῆς ὁποίας φυσικῶς προηγεῖται μία μυστικὴ ὁμολογία ἐνώπιον τοῦ ἱερέως. Τὸ δεύτερον εἶδος τῆς μετανοίας, περὶ τοῦ ὁποίου ὁμιλεῖ ὁ Ἀμβρόσιος, εἶναι ἡ καθημερινῶς ἐκδηλουμένη ἰδιωτικὴ μετάνοια διὰ τὰ «*delicta leviora*», ἥτις γίνεται ἄνευ τῆς Ἐκκλησίας⁴⁴.

Εἶτα ὁ Ἀμβρόσιος εἶναι ἐκεῖνος, ὅστις εἰσήγαγεν εις τὴν Ἐκκλησίαν τῶν Μεδιολάνων τὸ λατινικὸν ἐκκλησιαστικὸν ἄσμα, τ. ἔ. τοὺς ὕμνους. Οὗτοι δὲν εἶχον τὴν θέσιν των ἐν τῇ Θεῖᾳ Εὐχαριστίᾳ, ἀλλ’ ἐν ἄλλοις τμήμασι τῆς λατρείας, καὶ δὴ οὐχὶ ὡς ὑποκατάστατον τῶν ψαλμῶν καὶ τῶν ἀντιφώνων, ἀλλὰ παραπλεύρως αὐτῶν. Περὶ αὐτοῦ πληροφορεῖται τις ἐκ τῆς σχετικῆς περιγραφῆς τῶν «Ἐξομολογήσεων» τοῦ ἁγίου Αὐγουστίνου⁴⁵ καὶ ἐκ τῶν ἔργων τοῦ Ἀμβροσίου⁴⁶. Ὁ ἅγιος Αὐγουστίνος σαφῶς παρατηρεῖ ὅτι ὁ Ἀμβρόσιος εἰσήγαγε τοὺς ὕμνους ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ παραδείγματος ἀνατολικῶν περιοχῶν (*secundum morem orientalium partium*)⁴⁷. Ὁ Ἀμβρόσιος «εἰσήγαγεν εις ἀντίδρασιν κατὰ τῶν Ἀρειανῶν τὸ ἀντιφωνικὸν ἄσμα, ἀντικαταστήσας δι’ αὐτοῦ τὸ κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς ἀρχιερατείας αὐτοῦ κρατοῦν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τῶν Μεδιολάνων ἀπλούστερον μέλος, τὸ πρὸς ἐμμελῆ μᾶλλον ἀπαγγελίαν προσομοιάζον, ὡς ἐμφαίνεται ἐκ ρητῆς μαρτυρίας τοῦ Αὐγουστίνου, ἐνθυμουμένου τὸ κατὰ τὰς πρώτας ἡμέρας τῆς ἐπιστροφῆς ἐν χρήσει ὄν ἀπλοῦν, ἀλλὰ κατανύσσον ἐκεῖνο ἄσμα, καὶ προτιμῶντος αὐτὸ τοῦ ἠδύνοντος μὲν τὴν ἀκοήν, ἀλλὰ μὴ συντελοῦντος, ὅσον ἐκεῖνο, εις τὴν ἀνύψωσιν τῆς διανοίας ἀντιφωνικοῦ καὶ περισσότερον τεχνικοῦ καὶ ἐμμελοῦς νέου ἄσματος (*Confessiones IX, 7*)»⁴⁸.

44. *De paenitentia* 1, 16· 2, 10, 95. B. Altaner, ἔνθ’ ἀνωτ.

45. Αὐγουστίνου, *Confessiones IX, 7*.

46. *Sermo contra Auxentium de basilicis tradentis*, 34. *Epist.* 20, 24 κ. ἄ.

47. Πρβλ. A. Baumstark, *Die christlichen Literaturen des Orients*, I καὶ II, Berlin 1911. Τοῦ αὐτοῦ, *Vom geschichtlichen Werden der Liturgie*, Freiburg 1923.

48. Παν. Τρεμπέλα, *Λειτουργικοὶ τύποι τῆς Δύσεως καὶ Διαμαρτυρομένων Agenda*, Ἀθήναι 1966, σ. 129.

Σφύζονται γνήσιοι ὕμνοι τοῦ Ἀμβροσίου⁴⁹. Ἄλλ' ὁ ὕμνος *Te Deum laudamus*, ὅστις χαρακτηρίζεται ὡς «ἀμβροσιανός», δὲν εἶναι γνήσιος.

Ὁ Ἀμβρόσιος δὲν ἤτο μόνον ποιητὴς ὕμνων, ἀλλὰ καὶ σ υ ν θ έ τ η ς. Ἐξ ἐπόψεως μουσικῆς, ὡς σαφῶς μαρτυρεῖ ὁ Αὐγουστίνος⁵⁰, εἶχεν ὡς πρότυπον τὴν ἑλληνικὴν ἐκκλησιαστικὴν μελωδίαν⁵¹. Ἐνῶ ὁ Ἰλάριος Πικταβίου (*Poitiers*), ὅστις εἶχεν ἀποπειραθῆ νὰ εἰσαγάγῃ ὕμνους εἰς τὴν Γαλλίαν, ἀπέτυχε, διότι οἱ Γάλλοι ἦσαν «*in hymnorum carmine indociles*»⁵², ἀντιθέτως αἱ προσπάθειαι τοῦ Ἀμβροσίου πρὸς εἰσαγωγὴν τῶν ὕμνων εἰς τὴν περιοχὴν τῶν *Μεδιολάνων* ἐστέφθησαν ὑπὸ ἐπιτυχίας καὶ ἐδημιούργησαν ἐνθουσιασμόν⁵³. Ἐκ *Μεδιολάνων* διεδόθησαν οἱ ὕμνοι εἰς τὰς λοιπὰς ἐκκλησίας τῆς Δύσεως⁵⁴, ἀλλ' οὐχὶ εἰς τὴν λειτουργίαν τῆς πόλεως τῆς *Ρώμης*. Ἡ ἐπιτυχία τοῦ Ἀμβροσίου εἰς τὴν διάσωσιν τῶν ὕμνων ἐμποιεῖ ἐντύπωσιν, δοθέντος ὅτι ὁ ὑπ' ἀρ. νθ' κανὼν τῆς ἐν *Λαοδικείᾳ* συνόδου (περὶ τὸ 360) ὠριζε σαφῶς, «ὅτι οὐ δεῖ ἰδιωτικούς ψαλμούς λέγεσθαι ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ».

Ὁ Ἀμβρόσιος εἶτα συνεβάλετο τὰ μέγιστα εἰς τὴν προβολὴν τῆς ἐν τῇ λατρείᾳ θέσεως τῆς *Παρθένου Μαρίας*, ἥτις εἶναι ἢ εἰς τὴν σωτηρίαν φέρουσα καὶ νικήσασα τὸν διάβολον νέα *Εὐα*⁵⁵. Ὡσαύτως προώθησε τὴν ἰδέαν τῆς ἐκδηλώσεως ἐν τῇ λατρείᾳ τιμῆς πρὸς τοὺς ἀγγέλους, τοὺς ἀγίους, τοὺς μάρτυρας καὶ τὰ λείψανά των⁵⁶.

*

Ὁ Ἀμβρόσιος θεωρεῖται ὡς διαμορφωτὴς τοῦ λεγομένου ἀμβροσιανοῦ ἢ βορειοϊταλικοῦ λειτουργικοῦ τύπου. Οὗτος παρέλαβε πολλὰ στοιχεῖα ἐκ τοῦ ἀρχαίου ρωμαϊκοῦ λειτουργικοῦ τύπου, ἀλλ' ὅμως, ὡς τονίζει, ἐπεφύλαξεν εἰς ἑαυτὸν τὸ δικαίωμα νὰ διατηρήσῃ ἢ καὶ παραλάβῃ ἐξωρωμαϊκὰ στοιχεῖα⁵⁶. Ὁ ἀμβροσιανὸς λειτουργικὸς τύπος περιέχει πολλὰ ρωμαϊκὰ στοιχεῖα, τὰ ὅποια διετηρήθησαν ἐν αὐτῷ, ἐνῶ βραδύτερον ἀπεβλήθησαν ἐκ τοῦ ρωμαϊκοῦ τύπου⁵⁷.

49. L. Fend t, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 83.

50. Αὐγουστίνου, *Confessiones* 9, 7.

51. B. Altaner, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 344-345.

52. Πρβλ. Ἰερωνύμου, *Εἰς Γαλ.* 1, 2 (πρόλογος).

53. *Sermo contra Auxentium* 34: «Certatim omnes student fidem fateri, Patrem et Filium et Spiritum Sanctum norunt versibus praedicare».

54. Αὐγουστίνου, *Confessiones* IX, 7.

55. *Epist.* 63, 32: 49, 2.

56. *De sacramentis* III, 1, 5.

57. Aimé-Georges Martimort, *Handbuch der Liturgiewissenschaft, Deutsche Übersetzung*; τόμ. 1, Freiburg-Basel-Wien 1963, σ. 32-33, ἐνθα ἰδὲ καὶ βιβλιογραφίαν περὶ τοῦ ἀμβροσιανοῦ λειτουργικοῦ τύπου.